

УДК 94 (477.65-25) «1860/1913» (091)

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.165>

*Володимир Тимошенко**

МІСТО ЄЛИСАВЕТГРАД НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД

Анотація: *Історична урбаністика займає одне із чільних місць у сучасній історичній науці. Вивчення історії міст є запорукою розуміння не лише їхнього розвитку та особливостей життя міського населення, а й дозволяє визначати вплив того чи іншого міста на історичний поступ цілих країв або регіонів. У пропонованій публікації автор узагальнив історико-статистичні дані стосовно адміністративно-територіального, соціально-економічного та культурного становища міста Єлисаветграда напередодні Першої світової війни. Джерельна база дослідження представлена спогадами містян, статистичними щорічниками, адрес-календарями, довідковими, енциклопедичними виданнями та картами 1911-1913 рр. Стаття буде цікавою для фахівців, що займаються проблемами історичної урбаністики, повсякденної історії, мікроісторії та історичного краєзнавства.*

Ключові слова: *Перша світова війна, Єлисаветград, місто, статистика, економіка, фабрика, завод, культура, освіта, церква*

Історія міст і населених пунктів міського типу – один із популярних напрямків у сучасній історичній науці України. Дослідження міської історії обумовлене не лише процесами урбанізації, а й бажанням людини знати своє минуле. Історія Малої Батьківщини у межах історичної регіоналістики викликає жвавий інтерес істориків, краєзнавців і любителів старовини. У цьому плані цікавими видаються як узагальнені праці з історії того чи іншого міста, так і окремі епізоди, що стосуються заснування, особливостей історичного поступу, повсякденного життя, життя в умовах природних катаклізмів чи бойових дій, в умовах кризових явищ чи бурхливого розвитку. Знаковими для наукового пізнання в історичній урбаністиці видаються теми, пов'язані з кардинальними змінами звичного та розміреного міського життя в умовах Першої світової війни, хід і наслідки якої відобразилися практично на всіх українських містах. Не оминула війна і місто Єлисаветград, яке, отримавши статус прифронтового, змушене було перейти на умови військового часу.

Для кращого розуміння процесів, що торкнулися міста в умовах війни, необхідно з'ясувати, що представляв собою Єлисаветград напередодні світового широкомасштабного конфлікту. З огляду на це, порушена проблема є актуальною. До того ж, цей аспект в історії міста раніше не вивчався.

Мета пропонованої публікації – узагальнити історико-статистичні дані щодо адміністративно-територіального, соціально-економічного та культурного життя міста напередодні війни. Джерельна база дослідження представлена статистичними щорічниками, довідковими й енциклопедичними виданнями, адрес-календарями,

* *Тимошенко Володимир Леонідович* – аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8686-7507>; e-mail: vtymoshenko07@gmail.com

картографічними пам'ятками, географічними описами та спогадами сучасників, які дозволяють об'єктивно та неупереджено реалізувати задекларовану мету.

Історія м. Єлисаветграда сягає середини XVIII ст. і походить від фортеці Святої Єлисавети, яка спільно з фортштадтом довкола неї, з часом перетворилася на місто. З кінця XVIII – до початку XX ст. Єлисаветград з військового містечка перетворився на класичне цивільне місто з військовим компонентом, адміністративний центр Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. На рубежі XIX–XX ст. воно було досить сучасним, з розвинутою інфраструктурою. На той час в Єлисаветграді вже були електрифіковані центральні вулиці, працювали водогін і каналізація, міський електричний трамвай, телефонна станція. До того ж, через місто проходила залізнична гілка, що з'єднувала його з Києвом і містами Південної України.

На початку XX ст. місто складалося з центральної частини (Подолу) і передмість. Головною вулицею Єлисаветграда була Велика Перспективна, на якій розміщувалися Дума і Думська площа, поліцейська управа, поштово-телеграфна контора, банківські установи, продуктові та побутові магазини. Справжньою окрасою міста була вулиця Дворцова (рис. 1), на якій вирувало культурне життя. Напередодні війни там розташовувалися театри «Казка», «Люзія», «Зірка», Громадське зібрання, Дворянське зібрання, Товариство «Опора та бібліотека»¹. Закінчувалася вулиця Театральною площею, довкола якої розміщувалися зимовий театр і будинок офіцерського зібрання.

Рис. 1. Вулиця Дворцова
(листівка початку XX ст. Вид-во І. Золотарьова)

З передмість найбільшими за площею були Велика Балка, Куцівка, Ковалівка, меншими – Бикове, Пермське, Чечора, Катранівка, Завадівка, Озерна балка, Соколівські хутори. Перед війною активно розбудовувалася робітничка слобода Миколаївка.

¹ Кецо Е. Ю. Историко-градостроительный анализ развития города Кировограда. Рукопись, б. г. С. 26.

Цікавим документом, що дозволяє скласти уявлення про місто, є карта П.З. Рябкова датована 1913 р., на якій простежується планування міста². Карта засвідчує, що місто активно розбудовувалося у північній, південній і південно-західній частинах. Також документ фіксує промислові підприємства, мережу навчальних закладів, об'єкти культури, будівлі органів влади та управління, об'єкти критичної інфраструктури (магазини, базарні площі, об'єкти водопостачання, лікарні), церкви та кладовища.

У досліджуваний час у місті переважали одно- та двоповерхові будинки, більшість з яких були капітальними. До слова, кам'яне будівництво в Єлисаветграді було започатковане ще 1850 р. Відомий географ В.П. Семенов-Тянь-Шанський зазначає, що Єлисаветград за благоустроєм виділявся не лише серед подібних регіональних міст півдня, а й у масштабах повітових міст усїєї держави³. Ось один із його коментарів: «Город отличается большим благоустройством. Он имеет широкие, мощенные улицы, бульвары из тополей и белых акаций, скверы, парк, хорошо оборудован водопроводом, освещением, телефоном, а также трамвайным сообщением. Лучшая улица города – Большая Перспективная»⁴ (рис. 2). Відомо, що з кінця 1908 р. уся центральна частина міста освітлювалася електричними лампами (близько 90), а потреби околиць задовольнялися звичайними керосиновими ліхтарями.

Рис. 2. Вулиця «Большая Перспективная»
(лістівка початку ХХ ст. Видавець – Ф.М. Санович)

² Рябков П.З. (сост.). План г. Єлисаветграда. М 1:100 саж. Єлисаветград: Издание Єлисаветградской городской управы, 1913. 1 лист.

³ Семенов-Тянь-Шанский В. П. (ред.). Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга / Под редакцией В. П. Семенова-Тянь-Шанского, помощника Председательствующего Отдела физической географии Императорского русского общества и под общим руководством П.П. Семенова-Тянь-Шанского и академика В.И. Лиманского. СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1910. Т. 14: Новороссия и Крым. Со 150 политипажами, 46 диаграммами, картограммами и схематическими профилями, 1 большой справочной и 10 малыми картами / Составили: Б.Г. Карпов, П.А. Федулов, В.И. Каратыгин, Я.Ф. Ставровский, В.В. Алексеев, В.В. Морачевский, А.Н. Улиссов и М.В. Семенов. С. 532.

⁴ Ibid. С. 535.

Головним органом місцевого управління була міська дума⁵, гласні якої опікувалися усією соціально-економічною сферою міста – утриманням медичних та освітніх закладів, об'єктів комунального господарства.

Елісаветград на початку ХХ ст. займав чільне місце у торгівельно-промисловому секторі серед міст Півдня України. Статистичні дані свідчать, що Елісаветград знаходився на першому місці у Херсонській губернії за обсягами фабрично-заводського виробництва. Основою економіки міста були 10 борошномельних і крупорушних підприємств, 3 горілчаних, оцтових і фруктових-горілчаних заводи, винокурня, 4 заводи механічних і сільськогосподарських машин, 1 тютюнова фабрика, 2 пивоварні, 2 шкіряних заводи⁶. У місті щороку проводилося 5 ярмарок, на яких торгували зерном і борошном, худобою та вовною, шкіряними, ткацькими та бакалійними товарами.

На 1913 рік в Елісаветграді діяло 351 підприємство з грошовим обігом 12 млн. рублів. Найбільш прибутковими були цегельні заводи, які давали до 12% прибутку, а також машинобудівні підприємства. Серед майстерень найбільш прибутковими були ті, що займалися іконописанням (15% прибутковості). На усіх підприємствах працювало близько 6 000 робітників⁷.

Найбільшим і найпотужнішим у місті був завод Акціонерного товариства «Роберта і Томаса Ельворті», заснований вихідцями із Шотландії, який став відомим далеко за межами Російської імперії завдяки якості своєї продукції. Завод один із перших почав виробляти різноманітну сільськогосподарську техніку: сівалки, жатки, плуги, молотарки, преси й ін. Виробничий ряд підприємства мав добру репутацію серед покупців.

Крім заводу АТ «Р. і Т.Ельворті» в місті були й інші, дрібніші виробничі об'єднання, а саме: «Бургард Е. і К^о» (землеробні машини й агрегати), «Кличко Ф.К.» (землеробні машини й агрегати), «Могилевский Д. и Е.» (віялки), «Наследников Шкловского А.Л.» (віялки); «Т-во Ковальський, Вебер и К^о», «Козубовський», «Шопинський» та «АТ Яскульський В.А.» (усі продукували борошномельні та маслоробні машини); «Кеслер П.І.», «Цейтлін» і «Гомберг и К^о» (механічні та чавунно-ливарні заводи); «Бардах Х.Л.», «Тростанецький» і ТОВ «Елісаветградский механический кирпичный завод» (цегляні заводи)⁸.

На другому місці напередодні війни за прибутками була борошномельна промисловість, основою якої були парові млини. Місто займало 2 місце за обсягами виробництва борошна після Одеси, переробляючи до 10 млн. пудів зерна щороку, яке реалізовувалося по всій державі, а також відправлялося на експорт. В Елісаветграді діяли наступні підприємства цієї галузі: «Барський М.А.», «Вайсенберг А.М.», «Дашевський Ф. и Сыновья», «Долинський Л.Ф.», «Кавуновський», «Келлер Х.К.», «Когон А и Я.Г.», «Когон Я.Л.», «Озерянський М.А.», «Сейдер Д. и П.С.», «Слободський П.Е.», «Френкель З.Х.», «І. Гуральник та І. Шеховцов»⁹.

⁵ Шабдаш М.З. Справочная и адресная книга «Весь Елисаветград» на 1911 год. Елисаветград: Типография Х.Ш. Немировского, 1911. С. 113.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. XI. СПб: Типо-Литография И.А. Эфрона, 1894. С. 614.

⁷ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. Адрес-календарь и справочная книга по городу Елисаветграду и уезду. Ч. 1. Елисаветград, 1913. С. 67.

⁸ Шабдаш М.З. Указ. соч. С. 188.

⁹ Ibid. С. 188-189.

Напередодні війни у місті високим рівнем відзначалася і харчова промисловість. Існувало 2 броварні: АТ «Зельцер Г.І.» і завод «Лайера Г.Г.». Крім пивоварень у місті працювали винокурні, що були у власності підприємців Л.Ф. Долинського та М.І. Макеєва, заводи з розливу мінеральних вод (власники В.Є. Каменичний та А.М. Липницький) і виробництва оцту (підприємець Гольденберг). Також у місті діяли фабрики з виробництва цукерок і халви, ковбасні та макаронні цехи, а також майже 20 пекарень.

Важливе місце в економічному житті місті напередодні війни відіграла торгівля. Так на 1 січня 1913 р. в Єлисаветграді налічувалося 922 торговельних заклади із загальним грошовим обігом понад 30 млн. рублів¹⁰.

Національний і соціальний склад населення був доволі строкатим. За даними міського санітарного нагляду на 1 січня 1912 р. населення міста складало 75 751 осіб¹¹. Чоловіків і жінок у місті було майже порівну. За віросповіданням напередодні війни був наступний поділ: православних 57,2% (43 251 осіб), іудеїв 39% (29 518 осіб), католиків 2,3% (1 746 осіб), протестантів 0,8% (612 осіб), мусульман 0,5% (385 осіб), старообрядців 0,2% (159 осіб)¹². 3-поміж православних більшість становили українці. Це підтверджується спогадами відомого громадського діяча М.В. Левитського «Околиці Єлисаветграда – передмістя Балка, Кушівка, Пермське, Соколівські хутори, Завадівка за мовою, за звичаями – релігійними, весільними та іншими мають чисто український характер. Поспостерігайте на околицях міста весілля, колядки, ходіння із зіркою, «посипання» на Новий Рік, ходіння дітей з «вечерею і т. інше, і ви можете побачити все те ж, що в будь-якому українському селі... Крім того, в Єлисаветграді, як рідко де, дуже розвинений спів хором українських пісень: і в будинках, і на вулицях, і на полях, і в садках – скрізь, де тільки збереться кілька чоловіків, а особливо з молоді, зараз же складається хор причому репертуар пісень у більшості випадків чисто український. І це можна спостерігати не тільки серед жителів околиць міста і передмість, а у центрі міста»¹³.

За станами у місті був наступний поділ: міщан – 70,9% (53 610 осіб), селян – 18,9% (14 298 осіб), дворян – 5,3% (4 017 осіб), купців – 1,7% (1 295 осіб), іноземців – 0,6% (464 особи), духовенства – 0,5% (388 осіб), представників інших станів – 2,1% (1 599 осіб)¹⁴. Найбільш організованими у плані самоуправління були міщани та дворяни. Справами міщан завідувала міщанська управа, якою керував виборний староста. Міщанська громада займалася справами зарахування до свого стану, складанням і веденням посімейних списків, видачею паспортів та інших документів, опікою за сиротами, вдовами та людьми з інвалідністю і т.д. Дворян міста очолював повітовий предводитель, який через орган дворянської опіки захищав права місцевого дворянства. Інші стани були не такі згуртовані. Так, інтереси купецтва лише деякою мірою відстоював біржовий комітет, а робітники та службовці об'єднувалися у професійні організації¹⁵.

Говорячи про релігійно життя Єлисаветграда, маємо констатувати, що в місті функціонувало 12 православних церков, з яких – 9 загальних і 3 домові. Найбільшими були Успенський кафедральний собор, Знаменівська церква, Петропавлівська церква,

¹⁰ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 69.

¹¹ Ibid. С. 56-57.

¹² Ibid. С. 57.

¹³ Левитський М. Українська стихія у нашому краї // Єлисавет. 1992. 10 червня. С. 1.

¹⁴ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 58.

¹⁵ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 136.

Покровська церква, Преображенська церква, церква Володимирської ікони Божої Матері (в народі – Грецька). Також у місті діяли 1 католицька та 1 лютеранська церкви, 13 єврейських молитовних будинків, найбільшими з яких були Головна Синагога та Бес-Гамедриш¹⁶.

Напередодні війни у місті динамічно розвивалася освіта. Усі початкові школи Єлисаветграда ділилися на кілька груп – міські, громадські, духовні та приватні. Міські підпорядковувалися інспектору народних училищ і повітовій училищній раді, а громадські та приватні школи лише інспектору народних училищ. Духовні навчальні заклади були під орудою місцевої єпархіальної училищної ради. У цілому напередодні Першої світової війни у місті діяли 12 училищ:

Таблиця 1
Початкові та духовні навчальні заклади Єлисаветграда¹⁷

Назва навчального закладу	Кількість учнів
Духовне училище	175
Міське шестикласне училище	263
Початкове училище Товариства розповсюдження ремесел і грамотності	216
Міське початкове училище імені О.С. Пушкіна	334
Биківське училище імені В.А. Жуковського	152
Балківське училище імені М.В. Гоголя	130
Кущівське училище імені графа Коцебу	164
Училище імені О.М. Пашутіна	283
Училище імені П.А. Фірсова	138
5-те Народне училище	221
Завадівське училище	129
Соколівське училище	48

Крім перерахованих вище училищ у місті також поширювали освіту школи при церквах.

Таблиця 2
Церковно-приходські школи Єлисаветграда¹⁸

Назва навчального закладу	Кількість учнів
Церковно-приходська школа при Володимирській церкві	144
Церковно-приходська школа при Вознесенській церкві	70
Церковно-приходська школа при Петропавлівській церкві	53
Церковно-приходська школа при Покровській церкві на Ковалівці	78

¹⁶ Ibid. С. 93.

¹⁷ Ежегодник «Голос Юга» 1913 г. С. 247-248.

¹⁸ Ibid. С. 247-249.

Церковно-приходська школа при Успенському соборі	40
Церковно-приходська школа при Скорбященській церкві	20
Церковно-приходська школа при Покровській єдиновірчій церкві	14
Церковно-приходська школа при Преображенській єдиновірчій церкві	7
Римсько-Католицька школа ім. А. А. Конюховських	38

Місцева влада та громадські організації не обходили увагою і розвиток професійної освіти в місті. Зокрема, при 5-му міському народному училищі були відкриті столярні та слюсарно-механічні відділення, де мали змогу навчатися ті, хто вже мав початкову освіту. При Фірсовській міській школі були започатковані живописно-малярні класи, при Кушівській, Пашутінській, Пушкінській і 5-й народній початкових школах діяли швейно-кравецькі майстерні. При Єлисаветградському 6-ти класному училищі функціонували річні педагогічні курси для підготовки народних вчителів, де навчалось до 20 учнів¹⁹.

Активно розвивався і гімназійний рівень освіти. Найстарішими та статусними закладами у місті були Єлисаветградська чоловіча гімназія, Єлисаветградська жіноча гімназія, Єлисаветградське земське повітове училище.

Чоловіча гімназія мала 8 основних і 2 підготовчих класи. Навчання було платним, тому при гімназії існувало Товариство допомоги бідним вихованцям і батьківський комітет. На допомогу учням слугувала бібліотека, яка налічувала 3 000 томів²⁰. Низка випускників гімназії стали у майбутньому відомими науковцями, культурними та громадськими діячами, політиками. Єлисаветградська жіноча гімназія була розрахована на підготовку педагогічних кадрів для міста та повіту. Здобуття освіти у ній було платним²¹. Єлисаветградське земське повітове училище було орієнтоване на безкоштовне навчання талановитої сільської молоді²².

Крім вище названих гімназій у місті ще був ряд інших навчальних закладів, які також відігравали значну роль в освітньому процесі – Єлисаветградське громадське комерційне училище, комерційне училище Бонч-Бруевича, 2 приватні жіночі гімназії (А.Н. Єфімовської та М.Д. Гослен), чоловіча прогімназія М.К. Крижановського²³. Також у місті функціонувало Єлисаветградське кавалерійське училище²⁴. Його випускники комплектували в основному кавалерійські частини Київського, Одеського та Харківського військових округів²⁵.

Єврейська громада міста мала свої початкові заклади – Перше єврейське казенне училище, Друге єврейське казенне училище, Громадська Талмуд-Тора, де, на відміну від інших закладів, навчання було безкоштовним. Це підтверджує у своїх спогадах Натан Ширман, згадуючи, що їх сім'я жила дуже бідно в Єлисаветграді, і в Талмуд-Торі

¹⁹ Ibid. С. 245-246.

²⁰ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 242.

²¹ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 247.

²² Чикаленко Є.Х. Спогади 1861-1907. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1955. С. 83-84.

²³ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 243-245.

²⁴ Ibid. С. 205.

²⁵ Чорний О.В. Місто Єлисаветград другої половини XIX – початку XX століття: штрихи з історії та культури // Наукові записки. Серія: Історичні науки (Кропивницький). 2019. Вип. 25. С. 174.

безкоштовно навчався його брат у висококваліфікованих педагогів, які дали йому хороші знання²⁶. Крім вищезазначених єврейських освітніх закладів існували ще 8 інших єврейських училищ²⁷.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що напередодні Першої світової війни місто Єлисаветград було досить розвиненим адміністративним, економічним і культурним осередком Херсонської губернії, з добре розвинуеною критичною інфраструктурою, що робило його комфортним для проживання.

Volodymyr Tymoshenko

Elizabethgrad Before the World War I: Historical and Statistical Review

Abstract: Historical urban planning occupies one of the prominent places in modern historical science. The study of the history of cities is the key to understanding not only their development and the peculiarities of the life of the urban population, but also allows to determine the influence of one or another city on the historical progress of entire regions. The history of cities in conditions of grandiose transformations, economic jumps, or various kinds of upheavals seems to be interesting and relevant for scientific research. This allows for a deeper understanding of the peculiarities of the development of cities and to take into account the relevant historical experience in modern realities.

In the proposed publication, the author summarized historical and statistical data regarding the administrative-territorial, socio-economic and cultural situation of Elizabethgrad on the eve of the World War I. The source base of the research is represented by memories of citizens, statistical yearbooks, address calendars, reference, encyclopedic publications and maps dating from 1911-1913. The researcher proves that on the eve of the war, the city was a big administrative, economic and cultural center of the Kherson province with a developed factories and plants, trading posts, educational, cultural and religious institutions. Separately, the author emphasizes that Elizabethgrad was a multi-ethnic and multicultural city in 1914.

The article will be interesting for specialists dealing with the problems of historical urbanism, everyday history, microhistory and local history.

Keywords: World War I, Elizabethgrad, city, statistics, economy, factory, factory, culture, education, church

²⁶ Чуднов А.В. (сост.). Воспоминания врача Натана Ширмана. Кировоград: Имекс-ЛТД, 2011. С. 45.

²⁷ Шабаташ М.З. Указ.соч. С. 249-251.